

REJTŐ ISTVÁN : IVÁNYI ÖDÖN

(Művelt Nép. 1955.)

Ez a tanulmány egy sajnálatosan félben maradt, nagy ígéretekkel biztató írói pályát mutat be. A csonka életmű, amennyiben nem tartalmaz különlegesen magas színvonalú, messze sugárzó hatású alkotásokat, többnyire az irodalomtörténet emlékezetéből is kihullik, vagy pedig valóságos jelentőségéhez mérten hiányosan szerepel lapjain. Persze Iványi esetében a részvétlenséget nemcsak a tehetség befejezetlen kibontakozása, hanem annak erőteljesen bíráló realista jellege is okozza, mind az akadémikus, mind a polgári irodalomtörténetírás részéről. Rejtő István arra vállalkozott tanulmányával, hogy túl a kevés számú kritikai, vagy a nagyobb munkák Iványinak szentelt mondatain, voltaképpen először rajzolja meg ezt az igen érdekes és tanulságos írói életpályát.

Az itt elvégzendő munka úgyszólván a források felkutatásával kezdődhetett csak. A szerző igen lelkiismeretesen és pontosan dolgozta fel a különböző újságok évjáratát, hogy az Iványi pályájának felvázolásához oly nélkülözhetetlen kronológiai adatokat összegyűjtse. Nem volt hiábavaló ennek a tekintélyes mennyiségű anyagnak a feldolgozása azért sem, mert eközben kiviláglott, hogy Iványi Ödön, akit szinte csak regénye kapcsán emlegettek, viszonylag termékeny, sokoldalú, tehetséges novellairó egyszersmind. Rejtő István tanulmánya több évtizedes mulasztást pótol, s a közvetlen tárgyán túlmenő, általánosabb megállapításaival hozzájárul a századvég forrongó, kísérletező irodalmi életének, s az akkor fellépő új irodalmi törekvések nagyigényű, de sokszor felemásan érvényesülő jellegének megismeréséhez.

Sajnos a tágabb kitekintés, Iványi művének behelyezése a századvég irodalmának egészébe, az Iványi-életmű fejlődésének belső elvi-esztétikai rugói sokkal kevésbé kapnak helyet a tanulmányban, mint ahogy az kívánatos lenne, amint ahogy azt a szerző alapos tárgyismerete lehetővé is tenné. Ezzel kapcsolatosan egy módszertani probléma merül fel, ami az új irodalomtörténetírásban is tovább él, holott gyökerei a messze időkre nyúlnak, s egyik megjelenési formája a pozitívizmus adatokhoz ragaszkodó pontossága és a szellemtörténet nagyvonalú általánosításra való hajlama közötti, még mostanáig is húzódó, a marxista irodalomtörténetírásban is megbúvó ellentét egészséges feloldódásával szembeni határozatlanság. Rejtő tanulmányának fő érdeme az anyag-feltárás, a lényeges társadalmi kérdések biztos felismerése, a realista próza egyes elemeinek (főként tartalmi elemeinek) pontos taglalása. Ugyanakkor a szorosan esztétikai kérdések, melyek az irodalmi irányzatok társadalmi érvényét és megjelenésük formai sajátosságait szerves összefüggésben tárják fel, elvétve s akkor is kissé egysíkúan szerepelnek a tanulmányban. Ennek egyik oka abban rejlik, hogy a szerző, legalább is könyve megírásának módszerét tekintve, a sajátosan „formai” vonásokat nem csupán a szerkezet és stílus, hanem az ügyes vagy kevésbé sikerült kompozíció, s a színtelen vagy kifejező stílus tankönyvszerű fogalmaira szűkíti le.

Igazságtalanság lenne mégis ezt a magyar irodalomtörténetírás helyzetéből adódó s véglegesen csak hosszú időn át folytatott tudományos munkálkodással leküzdhető ellentmondást éppen a szóban forgó munka kapcsán a kelletnél erősebben hangsúlyozni. Annál is inkább, mert az érintett két véglet közül az egyiknek, vagy a másiknak a jelentkezését az utóbbi években napvilágot látott tanulmányok nagy részében fel lehet fedezni. Inkább azt kell vizsgálni, hogy a különben jogos elemző és összefoglaló módszer szükségszerűen külön-

bőző keretein belül milyen kísérletek történnek egy sokoldalú, a társadalmi és művészi jelenségek dialektikáját kifejezésre juttató szemlélet alkalmazására. Rejtő István tanulmányában, ha hiányosan és kevésbé kidolgozottan is, megvannak azok az elemek, melyek révén munkája a jelenleginél meggyőzőbb, több szempontú, izgalmasabb tudományos elemzés lehetett volna. A következőkben a tanulmány néhány részletére szeretnénk hivatkozni, ahol azt éreztük, hogy igen érdekes fejtegetésekbe bocsátkozik a szerző, de nem vonja le elég határozottan a saját elemzéséből eredő következtetéseket.

Azt olvassuk a tanulmányban, hogy Iványi Ödön első elbeszéléseiben jelentékeny szerepet játszik a romantika „elvarázsló világa”, vagy közelebbről: Victor Hugo művészetének hatása. Első elbeszéléseinek megjelenése után néhány évvel pedig így vall az író: „Nem vagyok vakbuzgó, a biblia helyett Büchner merész bölcséletét vallom és hiszem.” A romantikus pályakezdés és a büchneri filozófia behatolása Iványi gondolkozásába nem egyszerűen az egyéni fejlődés két egymás után következő állomása, hanem a századvégi prózaírók egyik tipikus, egymással összefüggő, kettős pillérű problémája. A magyar próza sajátos fejlődéséből, továbbá a reformkori fellendülés tragikus töréséből következik, hogy a progresszív eszményekkel telített romantikának hosszú időn keresztül létjogosultsága van nálunk, amikor a romantika napja rég leáldozott Európában. Ez a fajta romantika persze már csak egyes elemeiben hordozza a XIX. sz. első fele nagy irodalmi mozgalmanak sajátosságait, minden csillogása ellenére, némiképp avult benyomást tesz, s csupán más elemek (pl. Jókai genre-realizmusa) beáramlása teszi életképpé. Fialat, kezdő prózaírók esetében kevésbé meglepő, hogy eleinte ehhez a progresszívitása ellenére is avult, hatásos hagyományhoz fordulnak, mert egyrészt még nem ismerik fel a választott út nehezen járhatóságát, másrészt a XIX. sz. végére a magyar helyzet úgy alakul, és ez hosszú időn át így fest, hogy mindenfajta progresszív, vagy haladó színezetű irodalmi hagyományt, néha tekintet nélkül annak korszerűtlenségére, újra fel kell fedezni. A hivatalosan elismert és támogatott irodalom és kritika a sajtón s a különböző kulturális intézményeken keresztül hathatósan gondoskodik arról, hogy valóban progresszív hagyományaink ne menjenek át torzítás nélkül a köztudatba, s ne öröklődjenek természetesen egyszerűséggel egyik generációról a másikra.

Iványi Ödön pályáján — amint ezt Rejtő tanulmánya tényszerűen jól ábrázolja — hamarosan nagy fordulat történt, a romantikától Büchner irányába. Nagyon meglepő ez a fordulat? A fiatal, ellenzéki irodalom kialakulásának körülményei elég jól indokolják. A kiegyezés után, az annak szemléletéből táplálkozó magyar konzervativizmus, amely egyre erőszakosabbá s egyre korlátoltabbá válik az idők folyamán, sikeresen szigeteli el intézményei segítségével a vele szemben álló erőket. Ebből s a haladó társadalmi rétegek gyengeségéből eredően azok a művészi kezdeményezések, melyek mind mondanivalójukat, mind ábrázolási módszerüket tekintve újszerűek, szükségképpen az elszigeteltség helyzetében jönnek létre. Ennek a helyzetnek számos messzemenő következménye van, amelyek körülbelül meg is szabják a századvégi új kísérletek lehetőségeit és sajátosságait. Az egyik fontos, figyelemre méltó körülmény maga az „ellenzékiesség”. A századvégi progresszív írócsoport esetében, ez szembenállást, bírálatot, de mellőzöttséget, periférikus helyzetet, visszhangtalanságot is jelent egyszerre. Azt jelenti, hogy kellő bázis híján bírálatuk nem lehet eléggé mélyreható, hogy a nemzet centrális problémáit nem tudják kellő erővel ábrázolni (mint ahogy ez a nézeteiben

kevésbé haladó Mikszáthnak sikerült). Az ún. „ellenzéki” irodalom, kevés kivétellel, mind a művek tartalmi, felfogásbeli, mind formai vonatkozásait illetően rendkívüli gyorsasággal csatlakozik a korabeli európai áramlatokhoz. Ezekben a művekben tűnik fel a neo-darwinizmus, a naturalizmus hatása, itt jelenik meg egy összetételében és felfogásában modernebb tematika. Ez a váltás az avult hagyományoktól az újdonság erejével ható modernségig, egyes írói életpályákon, mint Iványinál, igen gyors. A hirtelenség és szokatlanság okán, valamint az effajta új igények befogadására alkalmas, jobbára polgári rétegek, számszerű és társadalmi jelentőségbeli csekélységéből kifolyóan, érezhetőek e művekben új és egyúttal a korabeli magyar irodalom egészétől feltűnően elütő, szemmel láthatóan csak egy bizonyos fajta szellemiség számára érzékelhető sajátosságok.

Csupán néhány problémát érintettünk itt, távolról sem törekedve akár a kérdés-feltevés kifogástalan szabatoságára is. A századvég irodalmával kapcsolatos kérdések tisztázása, amelynek egyik fontos állomása Rejtő tanulmánya, még nem érte el azt a fokot, hogy az általánosabb vonások mellett az ezeket kiegészítő részletek területén elfogadható biztonsággal mozoghassunk. Olyan fontos problémák felderítésére is szükség van, mint a tanulmányban elemzett dzsentri-vita, valamint az ezzel összefüggő, az egész korszak karakterét jelentősen befolyásoló tematika szerepe, társadalmi gyökerei, mégpedig nemcsak általánosságban, a haladás és maradiság két túllontúl tág kategóriájába szorítva, hanem az árnyalatokat és összefonódásokat is figyelembe véve.

E megállapításokkal a recenzió tulajdonképpen a végéhez érne, már csak néhány sommázó mondat hiányozna. Időközben azonban kezünkbe került NÉMETH G. BÉLA kritikája (Irodalomtörténet, 1957. I. szám.), amely rendkívül figyelemre méltó megállapításokat tartalmaz. Vállalva ezt a veszélyt, hogy e sorok megjelenése idején a polémia az eredeti szándéktól eltérő hatást vált ki, s bizonyos mértékig érvényét veszti — néhány megjegyzést kell fűzni a szépen és sok tekintetben meggyőzően formába öntött kritikához. Amit Rejtő tanulmányának egyes hibáiról ír, az részben találkozik az e sorokban foglaltakkal. Amit a francia romantika Iványinál jelentkező sablonos fogásairól, valamint a szalónregény és társasági regény Iványi munkásságában felfedezhető sajátosságairól mond, kitűnő irodalom-értőre vall. Az egész kritika igen érdekesen és szellemesen taglalja Rejtő munkáján kívül eső kérdéseket, s vizsgálat tárgyává teszi a századvég irodalmára vonatkozó eddigi nézeteket, sőt ezen túl, új megfogalmazásokat is sugall.

Az új megfogalmazások azonban Rejtő tanulmányának lényegi szempontjait, az abban foglalt egész szemléletet teszik kérdésessé, s így a kritika olyan területeket érint, amelyeknek védelmében meg kell villogtatnunk egyébként békés természetű tollunkat. Nem kívánunk arról szólni, hogy NÉMETH G. BÉLA, miközben Rejtő tanulmányában a hibák végső forrását kutatja, — szintén az utóbbi évek divatjának hódolva — „az utolsó évtized esztétikájának” sok kártevéséről beszél, megfélemedkezvén arról, hogy a fiatal irodalomtörténész generáció számára (s általában az egész magyar tudomány számára) ez az évtizednyi esztétika nemcsak a hibák forrása, hanem az eredmények kútfeje is volt, minden torzulása, hibája, vagy nevezzük így: dogmatizmusa ellenére is. A generáció, amely ezt az esztétikát vallotta, ezen nevelkedett, saját bőrén érezte a szűklátókörűség, vulgarizálás, a tudomány-ellenes kinyilatkoztatások megannyi következményét: de mégis, ennek ellenére, itt

tanulta meg gondolkodását a lét és tudat meghatározott viszonyaira alapozni. a valóság és a művészet összefüggéseit vizsgálni, az emberi haladás eszményeit tisztelni, s azokat minden igaz művészet nélkülözhetetlen pilléreinek vallani.

Tulajdonképpen nem ez, a tanulmány hibáit egyoldalúan megokoló eszmefuttatás váltotta ki reagálásunkat, hanem a már említett, szigorúan irodalmi jellegű, új megfogalmazások. „Mi a modernség értelme a magyar századvég irodalmában?” — teszi fel a kérdést NÉMETH G. BÉLA. Felelete, ha a „modernség” fogalmát az Európában itt-ott, vagy általában, újonnan feltörő, vagy uralkodóvá váló stílris és szerkesztési sajátosságukra szorítjuk, eltekintvén a nemzeti sajátosságoktól s még inkább elfordítván figyelmünket a művekből sugárzó eszméktől, mondom, ha a „modernség” címen az adott korban időszerűt és jellegzetest értünk *általában*, akkor a kritikus feleletében semmi kivetni valót sem találhatunk: „A prózai epikában úgy tetszik Asbóth s méginkább Petelei jelzi azt a folyamatot, s ami ezzel stílus tekintetében együtt jár, a lírai, az alanyian személyes alaphangot, a szigorúan racionalisztikus — kauzális, megokoló szerkesztés és előadásmód helyébe az asszociáción alapuló, lazább szerkesztésfajtát és a konstataáló, elősoroló előadásmódot.”

Nem akarunk e meghatározás kapcsán azzal a kissé primitív, de mélységesen igaz bölcsességgel élni, miszerint ami új, nem feltétlenül hasznos is. A prózai epika — a regény — ideálja az objektivitás, lévén a regény alapján az élet objektiv tényeit alkotássá formáló műfaj. A kauzális kapcsolatok — azaz emberi sorsok és társadalmi viszonyok összefüggései — elengedhetetlenül szükségesek, hogy e műfaj az emberi világ bonyolultságát, annak okozóit a lehető legsokrétűbben mutassa fel, mert csak így válhatnak valósággá a legteljesebb formában a műfaj adta lehetőségek. A lehetőségig teljes, vagy sűrítetttségében jellemző kép kialakításának fő feltétele a valóság lényeges összefüggéseit életszerű, hiteles keretbe foglaló téma. A modernség, az időszerűség valóságos értelme az írói téma időszerűségében rejlik. Persze minden kor irodalmának van egy sajátos arculata, ami elsősorban stílris, szerkesztési eljárásokban, s általában bizonyos hangulati elemekben nyilvánul meg. Ez azonban soha sem kizárólagos, bármennyire ilyen benyomást kelt a sokszor túlérzékeny, az impressziók befogadására fokozottan hajlamos s az irodalom „mesterségheli” jegyeit érdeklődésénél fogva túlbecsülő műértő szemében. Ha a századvég íróit egyenként vennénk szemügyre (ami kissé hosszadalmas lenne) s az egyezések mellett a különbségeket s a stílus és szerkesztés mellett az írói igényeket és a szemléletet, valamint az innen kiágazó írói pályákat vizsgálnánk, akkor kiderülne, hogy nagyon is sokarcú ez a „modernség”.

Ha a tartalom és forma kapcsolatát egyszerűen az időszerű írói mondani-való és a stílris és szerkesztési elveiben „modern” irodalmiság kapcsolatára redukálnánk, képtelenségekhez vezetne vizsgálatunk. A századvég magyar irodalmában jelentős szerephez jutnak bizonyos tendenciák, melyek a realista hagyományok hanyatlásával, az írói témák szűkkörűvé válásában nyilvánulnak meg. Ennek stílris vetülete pl. a kauzális kapcsolatok lírai feloldása. Ha a realizmust nem tekintjük irodalmi iskolának — s ez közhely ma már! — akkor nyilvánvaló, hogy bizonyos témák, s éppen a realizmus lehetőségét magukban hordozó témák, nem lehetnek NÉMETH G. BÉLA ízlése szerint „modernnek”. Időszerűségük, realista jellegük két úton bontakozhat ki: vagy visszatérnek az „avult” hagyományokhoz, vagy pedig az adott irányzatokban rejlő lehetőségeket a realista kifejezés igényeinek megfelelően tágítják, átdolgozzák. E második úton haladva is nagy eredmények érhetők el: innen magyarázható

nem kis részben, hogy a végső alapelveiben azonos irodalmi realizmus a művészi alkotó munka részleteit tekintve képes a létező összes irodalmi irányzatok eredményeivel szélesíteni a művészi kifejezés skáláját. Igaz ugyan, hogy újabban a realizmus problémakörével kapcsolatban (realista és antirealista tendenciák harca) más vélemények vannak kialakulóban, ez azonban semmiképpen sem jelentheti — főként az elbeszélő műfajokban nem! — a realista művészet értékesökkenését, pusztán egy történelmileg körülhatároltabb, s a művészi tükrözés sajátos törvényeit árnyaltabban kifejező szemlélet kimunkálására ösztönöznek.

Balzac írói módszere — lévén az ő művészete a realizmus klasszikus példája — éppen a magyar realista hagyományok szegénysége miatt időszerű. Témái és szemlélete persze a múlté, dehát nem a párizsi bankárok és aranyifjak alakját lehet csak másolni, ha valaki Balzac realizmusának tanulságait akarja alkalmazni. Ezért furcsáljuk ezt a megállapítást: „Mire azonban a realizmus mezét magára öltő szalonregénytől, társasági drámától az igazi francia realizmusig, elsősorban Balzac realizmusáig jutott, már a realizmusnak ez a válfaja alkonyához közeledett, időszerűségét veszítette.”

NÉMETH G. BÉLA arról panaszkodik, hogy az utóbbi években a realizmus és a típus kérdéseit túl mereven értelmezték, s ebben igaza van. Ő azonban — rendkívül hajlékonyan — még jobban megszorítja a terminust, s nála már a realizmus újra és újra felbukkanó válfajai maradnak, más, nem realista áramlatok mellett, s a magyar századvégen éppen az avultság köntösében búslakodva. (Nem kevésbé furcsa a Móricz-regények objektív ábrázolási módszerének mentegetése azzal, hogy az Árvácska mennyire szubjektív és lírai!) Ha a realizmus fogalmának kibővítését így képzeljük el, nem sokra megyünk. Persze, ha a marxista esztétika realizmus-fogalmát egészében tenné a kritikus a bírálat tárgyává — s ehhez joga van — akkor újabb eszmecserére lenne szükség. Ez azonban inkább érezhető s nem bizonyítható, sejtelmekkel vitázni pedig a híres realista regényalak, — típus —, a búsképű lovag szélmalomharcához volna hasonlatos.

Nagyon nehéz e fontos esztétikai kategóriák alapos megvilágítása Iványi Ödön műveivel kapcsolatban, hiszen az értékek és hibák egyaránt sajátos összefonódásban s nem is a legmagasabb irodalmi szinten jelentkeznek az ő munkáiban. Realista törekvéseket láthatunk nála, amelyek eleinte egy túlhaladott irodalmi iskola keretei között érvényesülnek, később a századvégi polgári ellenzékiesség akkoriban tipikus ideológiája hatja át — gyengeségeivel együtt — munkáit. Nem tud következetesen realista lenni, főleg a balzaci értelemben nem, ebben megakadályozza a realizmus szűkös felfogása, az a fajta „modernség”, amely a naturalizmussal, a „reporteri” szemlélettel hatol bele ars poeticájába.

Témái, nézetei, főként a regényében megnyilvánuló, mégis a századvég egyik figyelemre méltó vonását, a kritikai hang élesedését, a jelentős társadalmi problémák előtérbe kerülését jelzik, amelyek oly meggyőzően, oly hatalmas erővel, s egyre kevesebb kedélyességgel, anekdotizálással és líraisággal kapnak helyet Mikszáth késői műveiben. (Ilyen fajta törekvéseket, az alanyi költészet törvényeinek megfelelően, a századvég lírájában is lehetetlen észre nem venni). És *ebben* az értelemben prologus és nem epilógus Iványi művészete. Nem jelentős stilisztika Iványi, talán nem elégíti ki a kényes ízlésű olvasót, de a tárgyilagos utókor különösebb elandalodás nélkül is méltán tartja számon azokat az értékeket, melyeket Iványi szerény művészete képvisel, amely az élesen

látás, sokszor a helyesen látás, a bátor szókimondás nem szorosan stilisztikai, de az irodalomban mégis nem mellékes eredményeiben bővelkedik. Ezek a tulajdonságok adnak jogot arra, hogy neve a magyar kritikai realizmus történetében szerepeljen (anélkül, hogy ő művészetével ezt a megtisztelő címet kiérdemelné). A kritikai realista törekvéseket és főként a kritikai realizmust — bevalljuk — igen magasra értékeljük, s a kritikai realizmus kibontakozásáért folyó évszázados küzdelmet Magyarországon irodalmunk múltjának vizsgálatkor kiemelkedő fontosságú kérdésnek érezzük, s bár igen helyénvalónak gondoljuk az e problémakörben a szűkkörű, merev szemléletet bíráló megjegyzéseket — az igaznak, helytállónak megismert alapok védelmében mégis szükséges volt néhány szót ejteni. Persze egy recenziókban folytatott esatározás egyik fél részéről sem vezethet meggyőzéshez, s NÉMETH G. BÉLA van oly művelt irodalom-értő, hogy álláspontját meg tudja védeni. Ebből viszont az is következik, hogy alapos elmélyedéssel tanulmányozván saját elképzelését, s a realizmus torzításoktól mentes, dialektikus elméletét, kissé nagyvonalú elmélkedéseit revideálni tudja. Ezt azonban egyelőre rá kell bízni minden változások szakavatott bábájára: az időre.

Rejtő István tanulmánya, azáltal, hogy nem mentes a fogyatékoságoktól, alkalmat adott erre az erős, sok esetben találó, de egészében mégis igazságtalan bírálatra. A hiba ott van, hogy Rejtő tanulmányának gyengeségeit a kritikus nem mindig ott keresi, ahol azok találhatók, hanem eltúlzott általánosítással. Rejtő könyvét egy rossz elmélet s egy dogmatikus irodalomtörténetírási gyakorlat termékének tartja. Hogy az új magyar irodalomtörténetírás szenvedett bizonyos betegségekből, azt mindenki tudja, aki azzal foglalkozik. Hogy ezek nyomai Rejtő tanulmányában is felismerhetők, kétségtelen. De a realizmus azért attól nem kevésbé marad realizmus, ezt el kell ismerni. Rejtő fejtegetései az irodalmi realizmus érvényesüléséről Iványi munkáiban nem eléggé árnyaltak, s nem is mindig hibátlanok, de munkájának alapelvei helytállóak. NÉMETH G. BÉLA fejtegetései a realizmusról igen szellemesek, sokszor mélyenszántóak, de alapelvei olyan elméleti oszlopokon nyugszanak (amelyek egyébként, elég régen, a XIX. században emeltettek már), melyek nem annyira a hazánkban közismert realizmus-fogalom kiigazításához, mint inkább annak kétségbe vonásához nyújtanak kellő támaszt.

Feltételezve a tárgyilagosság megőrzésének képességét, s bizonyosan érezve a sekélyes elfogultság hiányát, egy döntő fontosságú esztétikai princípium védelmében volt szükséges Rejtő tanulmányának vezérlő gondolatait e bírálat soraiban helyesléssel és jóváhagyólag elkönyvelni.

(1957. június)

Wéber Antal

A MAGYAR NYELV XXVI—L. ÉVFOLYAMÁNAK MUTATÓJA

A Magyar Nyelvtudományi Társaság megbízásából szerkesztette Juhász Jenő.
Budapest, 1958. Akadémiai Kiadó. VIII + 576 lap.

A magyar nyelvtudomány, illetőleg a magyarországi nyelvtudomány nem dicsőkedhet sok és jó bibliográfiái művel. A „Magyar nyelvjárási bibliográfia; 1817—1849” (szerkesztette Benkő Loránd és Lőrincze Lajos, Bp., 1951.) az egyetlen — általános könyvészeti szempontból is megfelelő és kinyomtatott — magyar, illetőleg magyarországi nyelvtudományi bibliográfia. Remélhetőleg